Journal of Religion and Law

Online ISSN: 3092-6041

Journal Homepage: https://qjrl.ir/

A Jurisprudential Examination of Civil Liability Arising from Loss of Profit under Article 14 of the Criminal Procedure Code

Ahmad Ehsanifar[1]✉

1. Faculty Member, Department of Law and Social Jurisprudence, Research Institute for Hawzah and University Studies, Qom, Iran. Email: aehsanifar@rihu.ac.ir

Article Info

Article Type:

Research Article

Article history:

Received: 6 July 2025

Revised: 1 August 2025

Accepted: 27 August 2025

Published: 4 October 2025

Keywords:

damān,
civil liability,
ʿadam al-nafʿ (loss of profit),
itlāf (destruction),
tafwīt (causing loss),
attainable benefits.

ABSTRACT

Civil liability in Iran's legal system is derived from the foundations of ḍamān (liability) in Imami jurisprudence. Accordingly, civil liability for any loss must be brought within the scope of one of the legal proofs or principles governing ḍamān. Among the most burdensome forms of loss in the modern era is damage arising from ʿadam al-nafʿ (loss of profit), which at times is equivalent to damage inflicted upon the property itself and its usufruct and, at other times, even exceeds such losses. Rational persons regard compensation for loss arising from ʿadam al-nafʿ as necessary in certain instances; however, the principles and proofs of ḍamān must also be applicable to the civil liability arising from such loss before the obligation to compensate for it can be translated into legislation. Article 14 of the Criminal Procedure Code (enacted in 1392 [2013/2014]) seeks, by drawing on the fatwā of Muḥaqqiq al-ʿIrāqī (Āqā Ḍiyāʾ al-Dīn), to develop an approach for applying the proofs and principles of ḍamān to loss arising from ʿadam al-nafʿ. A close examination and careful analysis of the approach and reasoning advanced in this Article reveal that its content and substance have been influenced by the method and approach proposed by Muḥaqqiq al-ʿIrāqī. The present article undertakes to elucidate the fatwā and analyze Muḥaqqiq al-ʿIrāqī's view concerning liability for ʿadam al-nafʿ, thereby demonstrating the manner in which this Article has been influenced by and drawn upon that fatwā.

Cite this article: Ehsanifar, A. (2025). A Jurisprudential Examination of Civil Liability Arising from Loss of Profit under Article 14 of the Criminal Procedure Code. *Journal of Religion and law ,49* (13),1-15.
https://doi.org/10.22034/qjrl.2026.421.1082

© The author(s) retain the copyright.

DOI: https://doi.org/10.22034/qjrl.2026.421.1082
Publisher: Islamic Research Center of Parliament of I.R.IRAN.

Extended Abstract

Civil liability (masʾūliyyat-i madanī) within the Iranian legal system derives from the foundational principles of ḍamān (liability/guaranty) in Imami jurisprudence. Consequently, any claim of civil liability for damages must be shown to fit within one of the recognized evidentiary bases and juristic rules (qawāʿid) of ḍamān. Among the most consequential forms of damage in the modern era is loss of prospective profit (ʿadam al-nafʿ)—a loss that, in certain cases, rivals or even exceeds damage to the corpus (ʿayn) or the realized benefits of property. While rational agents (ʿuqalāʾ) generally regard compensation for certain instances of ʿadam al-nafʿ as necessary, such intuitions require jurisprudential substantiation through applicable rules of ḍamān before they can be codified into positive law. The Iranian Civil Code is silent on the liability for ʿadam al-nafʿ, reflecting the well-known (mashhūr) juristic position rejecting such liability. Article 14 of Iran's Code of Criminal Procedure (enacted 1392 SH/2013), however, attempts to resolve this impasse by drawing on the legal opinion (fatwā) of Muḥaqqiq ʿIrāqī (Āqā Ḍiyāʾ al-Dīn ʿIrāqī) to reconcile the doctrine of ʿadam al-nafʿ with established rules of ḍamān.

The article's central research problem is to demonstrate, through close textual and doctrinal analysis, the extent to which the content and reasoning of Article 14 have been shaped by—and effectively adapted from—Muḥaqqiq ʿIrāqī's specific jurisprudential solution to the problem of ḍamān for ʿadam al-nafʿ. The study's objective is thus twofold: to reconstruct the jurisprudential architecture underlying this legal provision, and to trace the precise doctrinal genealogy connecting the statutory text to a particular strand of Imami legal reasoning, thereby clarifying a matter that has previously received only implicit or fragmentary treatment in legal commentary.

Methodologically, the article proceeds through close analysis of classical and contemporary Imami juristic sources (fiqh texts, glosses (ḥawāshī), and commentaries), combined with textual and comparative analysis of the statutory provision itself, including its explanatory note (tabṣirah) and the Guardian Council's (Shūrā-yi Nigahbān) official commentary on the bill.

The article first distinguishes ḍamān for itlāf-i manfaʿat (destruction/loss of benefit already accrued) from ḍamān for ʿadam al-nafʿ (loss of prospective, not-yet-accrued profit). Where a wrongful possessor (mutaṣarrif-i ʿudwānī, akin to a ghāṣib/usurper) exploits (istīfāʾ) the benefits of another's property, Imami jurists are unanimous—with the sole recorded dissent of Ibn Ḥamzah, based on a disputed reading of the maxim "al-kharāj bi-l-ḍamān"—that liability attaches; this is supported by the rule of ḍamān al-yad (liability of the possessing hand, grounded in the ḥadīth "ʿalā al-yad"), the itlāf (destruction) rule, and the correlation between the prohibition of unauthorized possession and consequent liability. Where the usurper fails to exploit the benefit at all (manāfiʿ ghayr mustawfāt, or fāʾitah), Shaykh Anṣārī reports this too as the majority (mashhūr) position, ultimately endorsing it after extensive argumentation; this majority view is reflected in Articles 303 and 320 of the Civil Code.

The article's more original contribution lies in its treatment of ʿadam al-nafʿ, which pertains not to past accrued-but-unexploited benefits but to speculative future benefits. The author proposes an analytically refined fourfold classification (previously unsystematized in the juristic literature, the author argues) of the stages through which prospective benefit may develop: (1) the preconditions (muʿiddāt) for benefit have not yet arisen (e.g., unpaid land dues preventing sale); (2) preconditions exist but the circumstances (sharāʾiṭ) favorable to realization are absent (e.g., an undesirable location); (3) preconditions and circumstances are both present, and the ordinary course of events (sayr-i ṭabīʿī) favors realization, yet the final proximate cause (sabab-i nihāʾī) has not occurred (e.g., a marketable, fully compliant plot with no buyer yet identified); and (4) the proximate cause itself has materialized (e.g., a ready and willing buyer), but the wrongful possession itself becomes the direct obstacle to realization.

Drawing on the celebrated dispute surrounding Sayyid Yazdī's fatwā in al-ʿUrwat al-Wuthqā, the article shows that no jurist accepts liability in the first two stages, while the third and fourth stages are contested. Sayyid Yazdī held that liability arises even from tafwīt (forestalling/ preventing) of benefit, illustrated through his example of a free laborer (ḥurr kasūb) wrongfully imprisoned before securing any specific employment; this position, invoking the jurists' aversion to leaving such losses uncompensated based on rational customary practice, was endorsed by some but rejected by the majority of annotators, including Muḥaqqiq Khūʾī and Muḥaqqiq Nāʾīnī, who deny that tafwīt alone constitutes a valid juristic ground (sabab sharʿī) for ḍamān. By contrast, Āqā Ḍiyāʾ al-Dīn ʿIrāqī, in his own gloss on the same fatwā, distinguished the fourth stage: liability for ʿadam al-nafʿ arises only once the ḥurr kasūb has actually entered into a contract of hire (ʿaqd-i ijārah), because only then can the resulting benefit be attributed to him as his property (milkiyyat), rendering the itlāf rule applicable to what has become "another's property" (māl al-ghayr). Prior to such a contract, no property right over the prospective benefit exists, and the itlāf rule cannot apply.

The article's central finding is that Article 14 of the Code of Criminal Procedure directly mirrors ʿIrāqī's reasoning: it recognizes liability for "obtainable benefits" (manāfiʿ-i mumkin al-ḥuṣūl) only where the loss "amounts to itlāf" (Note 2), thereby excluding stage-three benefits and confirming stage-four benefits as compensable. The author argues that the legislature's deliberate avoidance of the conventional term "ʿadam al-nafʿ" in favor of "manāfiʿ-i mumkin al-ḥuṣūl" reflects a calculated strategy to shift the theoretical foundation of liability from tafwīt (rejected by the majority) to itlāf (universally accepted), thereby minimizing juristic sensitivity while achieving substantive recognition of the loss. This reading is corroborated by the Guardian Council's own commentary (Letter No. 46141/30/90), which explicitly invokes the same "already-hired laborer" example used by ʿIrāqī, endorsing his position over Sayyid Yazdī's broader view. The article resolves an apparent tension between the statute's preamble (referring to "obtainable benefits," suggesting future, unrealized profit) and its Note 2 (requiring conformity to itlāf, applicable only to existing loss) by arguing that stage-four benefits—where all preconditions and the proximate cause have fully matured—are treated, for legal purposes, as equivalent to already-existing property.

The article concludes that Article 14 represents a successful legislative technique for reconciling civil liability for prospective loss with majoritarian Imami doctrine, achieved specifically through adoption of Muḥaqqiq ʿIrāqī's itlāf-based reasoning rather than Sayyid Yazdī's tafwīt-based approach.

دین و قانون

شاپا الکترونیکی: ۳۰۹۲-۶۰۴۱
وبگاه مجله: https://qjrl.ir/

بررسی فقهی مسئولیت مدنی ناشی از عدم‌النفع در ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری

احمد احسانی فر✉

عضو هیات علمی گروه حقوق و فقه اجتماعی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. رایانامه: aehsanifar@rihu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقالهٔ پژوهشی

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸

چکیده

مسئولیت مدنی در نظام قانونی ایران منبعث از مبانی ضمان در فقه امامیه است. از این رو مسئولیت مدنی در هر خسارتی باید با یکی از ادله و قواعد ضمان تطبیق یابد. از گران‌بارترین خسارت‌ها در عصر جدید، زیان ناشی از عدم‌النفع است که گاه با زیان وارد بر عین و منافع مال برابری می‌کند و گاه حتی از این زیان‌ها نیز فراتر می‌رود. عقلا لزوم جبران زیان عدم‌النفع در برخی از مصادیق را ضروری می‌دانند، اما باید قواعد و ادله ضمان نیز بر مسئولیت مدنی ناشی از این زیان تطبیق یابد تا بتوان لزوم جبران این زیان را به مرحله تقنین رسانید. ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری (مصوب ۱۳۹۲) سعی دارد تا با بهره‌گیری از فتوای محقق عراقی (آقا ضیاءالدین) به راهکاری جهت تطبیق ادله و قواعد ضمان بر زیان عدم‌النفع دست یابد. ملاحظه و تدقیق در راهکار و تعلیل مطروحه در این ماده، تأثیرپذیری مفاد و مضمون این ماده از روش و راهکار ارائه شده از سوی محقق عراقی را آشکار می‌کند. مقاله پیش‌رو عهده‌دار این مسئولیت است که بتواند از رهگذر تبیین فتوا و تحلیل دیدگاه محقق عراقی در مبحث ضمان عدم‌النفع، شیوه تأثیرپذیری و اقتباس این ماده از این فتوا را به منصه ظهور رساند.

کلیدواژه‌ها:
ضمان،
مسئولیت مدنی،
عدم‌النفع،
اتلاف،
تفویت،
منافع ممکن‌الحصول.

استناد: احسانی فر، احمد (۱۴۰۴). بررسی فقهی مسئولیت مدنی ناشی از عدم‌النفع در ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری . دین و قانون، ۴۹ (۱۳)، ۱-۱۵.
https://doi.org/10.22034/qjrl.2026.421.1082

ناشر: مرکز تحقیقات اسلامی مجلس شورای اسلامی.
© نویسندگان.
https://doi.org/10.22034/qjrl.2026.421.1082

مقدمه

در جایی که شخصی مانع تصرف، استیلا و انتفاع مالک در مال خویش می‌شود؛ صور گوناگونی از اتلاف منفعت، تفویت منفعت و عدم‌النفع ممکن است رخ دهد که شناسایی ضمان و مسئولیت مدنی ناشی از هریک از خسارات مزبور نیازمند بحث و تدقیق است. شناسایی این صور گوناگون به همراه بحث پیرامون حکم ضمان در آنها در مقاله پیش‌رو مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این راستا ابتدا ضمان ناشی از اتلاف و تفویت منفعت مورد بحث و گفتگو قرار می‌گیرد، و سپس ضمان ناشی از عدم‌النفع مورد بازخوانی و تحقیق قرار می‌گیرد.

از جمله خسارات مهمی که به‌ویژه در عصر کنونی، از اهمیت و ارزش مالی زیادی برخوردار است، عدم‌النفع است. قانون مدنی، ضمان عدم‌النفع را به سکوت برگزار کرده است؛ چرا که از عقیده مشهور فقیهان در عدم حمایت از ضمان عدم‌النفع باخبر است. (محقق داماد، ۱۳۸۴، ص ۷۲) ضمان ناشی از خسارت عدم‌النفع در دو بحث باید مورد تنقیح قرار گیرد. مسئله نخست این است که ضمان ناشی از اتلاف منافع چه تفاوتی با ضمان ناشی از عدم‌النفع دارد؟ قطعاً باید به لحاظ موضوعی و ملاکات موضوعی بین این دو تفاوتی باشد که مشهور فقها ضمان ناشی از اتلاف منافع را پذیرفته‌اند، و در مقابل، مشهور فقها ضمان ناشی از عدم‌النفع را مورد پذیرش قرار نداده‌اند. لاجرم تفاوتی است میان این دو که یکی مورد تأیید فقیهان است و دیگری نیست. بعد از پاسخ به سؤال نخست، باید به دومین سؤال پیرامون امکان‌سنجی وجود ضمان در عدم‌النفع پرداخت.

اتلاف منفعت و تفاوت آن با عدم‌النفع

وقتی شخص بر مال دیگری استیلا مییابد، ممکن است از عین استفاده کند یا با استیلای خود جلوی استفاده مالک را بگیرد، بدون اینکه خود از منفعت مال بهره‌ای ببرد. در سؤال مشخص نشده که نوع استیلای شخص بر مال به چه نحوی است؛ از این رو ضرورت می‌یابد تا هر دو فرض مورد بررسی قرار گیرد.

در صورت اول، شخص بر مال غیر استیلا می‌یابد، از مال غیر انتفاع و استفاده نیز می‌برد و به همین علت، منافع مزبور با عنوان منافع مستوفا شناخته می‌شود. در صورت دوم، شخص بر مال غیر استیلا می‌یابد، ولی از منافع آن بهره‌برداری نمی‌کند و به همین دلیل به منافع مزبور، منافع غیر مستوفا یا منافع فائته گویند. هر دو فرض در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

صورت اول: استیلای متصرف عدوانی به همراه استیفا از منفعت

به‌اتفاق فقیهان شیعه. (به جز ابن حمزه)، استیفای منفعت توسط دارنده ید عدوانی و غاصبانه موجب ضمان است. (نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص۱۳۲)، و هیچ‌گونه تردیدی بر این حکم روا دانسته نشده است. (حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۸، ص ۶۴)

در این رابطه اگرچه اصطلاحات و عناوین مستعمل توسط فقیهان متفاوت است، اما مضمون و محتوا یکسان است. علامه حلی اسباب ضمان را در سه سبب بیان کرده است: مباشرت در اتلاف عین، مباشرت در اتلاف منفعت و تسبیب. مراد علامه از مباشرت در اتلاف منفعت همان استیفای منفعت است، همان‌طور که علامه در بیان مثال برای اتلاف منفعت، سکونت غاصب در منزل که نمونه بارز استیفای منفعت به شمار می‌رود را مطرح می‌نماید. (علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۴۴۴)

شهید ثانی با ادبیات متفاوتی نسبت به علامه، بحث ضمان منافع را مطرح کرده است. شهید بحث ضمان منافع را به دو بخش تقسیم می‌کند: ضمان ناشی از فوات منافع و ضمان ناشی از تفویت منافع. مراد از فوات منفعت، استیلای بر منفعت بدون استیفای منفعت است، و مراد از تفویت منفعت، استیلای به همراه استیفای منفعت است. شهید در مورد اموال، هر دو شق را ضمان‌آور دانسته و مبنای ضمان در هر دو شق را قاعده و حدیث ضمان ید (علی الید) دانسته است. (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۲، ص ۱۵۹)

صاحب عناوین ادبیات متفاوتی را نسبت به شهید در بحث ضمان منافع بکار گرفته؛ هرچند همان‌طور که گفته شد این تفاوت در اصطلاحات هیچ یک در ماهیت و مضمون بحث اختلافی ایجاد نمی‌کند. از منظر ایشان اتلاف عین و اتلاف

منفعت، هر دو از اسباب ضمان به شمار می‌آیند. اتلاف منفعت نیز مشتمل بر دو شق است: استیفای منفعت و تفویت منفعت. مراد صاحب عناوین از تفویت منفعت همان است که شهید آن را فوات منفعت نامید، یعنی استیلای منفعت بدون استفاده از آن. منفعت مالی که به استیلای عدوانی درمی‌آید، چه استیفای شود و چه بلااستفاده باقی بماند، ضمان‌آور است و از منظر صاحب عناوین قاعده اتلاف هر دو مورد را شامل می‌شود. (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۳۸)

فقیهان به اجماع (به جز فتوای شاذ ابن حمزه در الوسیله که با تفسیر نادرست از حدیث «الخراج بالضمان» به نفی ضمان رسیده است) بر ضمان‌آور بودن استیفای از منافع تأکید کرده‌اند(شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۲۰۱) اگر چه در میان آنان در مبنای مسئولیت و ضمان اختلافاتی وجود دارد؛ قاعده ضمان ید، قاعده اتلاف، قاعده ملازمه حکم تکلیفیِ حرمت تصرف در مال غیر با ضمان ناشی از تصرف، از جمله قواعدی است که به عنوان مبنای ضمان در فرض استیفای منفعت توسط غاصب و دارنده ید عدوانی مورد استناد قرار گرفته است.

محقق نائینی عموم قاعده ضمان ید، قاعده اتلاف، و قاعده تلازم حکم تکلیفیِ حرمتِ تصرف در مال با حکم وضعی ضمان که به دلالت التزامی به دست می‌آید (حرمت تصرف مستلزم ضمان است) را از ادله ضمان منافع مستوفا برشمرده است. (نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص ۱۳۲) برخی فقیهان معاصر، افزون بر قاعده اتلاف، قاعده استیفای را سبب مستقلی در ضمان منافع مستوفا می‌دانند. (حسینی حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۴۵۶)

صورت دوم: استیلای متصرف عدوانی بدون استیفای از منفعت

صورت دوم از استیلای عدوانی بر مال غیر، به تفویت منفعت اختصاص دارد. در اینجا منافع مورد استیفای غاصب قرار نمی‌گیرد و به همین دلیل به این منافع، منافع غیر مستوفا یا فائته گویند.

گرچه در مورد منافع مستوفات، اجماع بین فقیهان بر ضمان‌آور این منافع دلالت دارد، اما در مورد منافع غیر مستوفا چنین اجماعی دیده نمی‌شود؛ گرچه فقیه متتبعی بسان شیخ انصاری که بر آرای فقیهانِ قبل از خود احاطه دارد، نظر مشهور فقیهان را بر ضمان‌آور بودن این منافع گزارش می‌دهد؛ چرا که اولاً منفعت نیز مال به شمار می‌آید و وقتی عین مال در استیلای شخصی غیر از مالک و بدون اذن مالک قرار می‌گیرد، منفعت مال نیز در قبض و استیلای او قرار دارد. همان‌طور که در مورد استیلای بر عین با استفاده از قاعده ضمان ید (علی الید)، حکم به ضمان می‌شود، در مورد استیلای بر منفعت نیز حکم به ضمان می‌شود؛ چه استیلای کننده از منفعت استفاده کرده یا نکرده باشد. (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۲۰۳)

شیخ گرچه بعد از این استدلال فخیم، اشکالاتی را بر نظریه مشهور وارد می‌کند، اما بعد از بحث استدلالی مفصل در نهایت نظریه اکثر را خالی از قوت نمی‌داند (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۲۰۸) و «خالی از قوت نبودنِ» نظریه به معنای فتوا بر نظریه است.

افزون بر قاعده ضمان ید (علی الید) از منظر قاعده اتلاف نیز تفاوتی میان استیفای از منفعت و تفویت منفعت و بلااستفاده گذاردن آن وجود ندارد و مدلول این قاعده بر هر دو فرض قابل‌تطبیق و اجراست. لکن از منظر قاعده استیفای، این قاعده صرفاً بر حالت استیفای منفعت تطبیق می‌یابد و نه بر حالت تفویت منافع. (حسینی حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۴۵۶)

در هر صورت منافع مستوفا و غیر مستوفا ضمان‌آور است. قانون مدنی بر این نظریه اکثر سامان یافته است. چنان‌که ماده ۳۰۳ چنین مقرر می‌کند: «کسی که مالی را من‌غیرحق دریافت کرده است ضامن عین و منافع آن است اعم از اینکه به عدم استحقاق خود عالم باشد یا جاهل» و ماده ۳۲۰ چنین مقرر می‌کند: «نسبت به منافع مال مغصوب هریک از غاصبین به‌اندازه منافع زمان تصرف خود و مابعد خود ضامن است اگرچه استیفای منفعت نکرده باشد».

تمایز موضوعی و ملاکی «اتلاف منفعت» و «عدم‌النفع»

ضمان ناشی از اتلاف منفعت، به منفعت تحصیل شده در ایام گذشته از مال تعلق می‌گیرد؛ اما ضمان ناشی از عدم‌النفع به منافع احتمالی که ممکن است از مال در آینده تحصیل شود تعلق می‌گیرد. به تعبیر برخی حقوق‌دانان: «منافع غیرمستوفات و عدم نفع هر دو در بهره‌برداری نکردن از اعیان اموال مشترک‌اند، با این تفاوت که منافع غیرمستوفات ناظر به گذشته است و

عدم نفع معمولاً به آینده نظر دارد. علاوه بر این، عدم نفع کاربردهای دیگری نیز دارد که ارتباطی با بهره نبردن از اعیان اموال ندارد. مثلاً محروم‌کردن شخص از کارکردن موجب خسارت عدم نفع می‌شود؛ ولی اصطلاحاً به آن منفعت غیرمستوفات نمی‌گویند». (حکمت‌نیا، ۱۳۸۹، صص ۳۳۲-۳۳۳)

با مثالی این تفاوت را مورد بررسی قرار می‌دهیم. فرض شود ملکی در ید متصرف عدوانی قرار داشته باشد. روشن است که در مدتی که این ملک در استیلای متصرف قرار داشته است، منافعی از طریق سکونت در ملک و یا انجام معاملات تجارتی و غیر تجارتی در ملک و یا ارائه خدمات در ملک و یا انجام کشاورزی، زراعت و باغداری در ملک می‌توانسته حاصل شود که استیلای غیر بر این ملک باعث تفویت منافع شده است. تضییع و اتلاف این منافع، مشمول موضوع ضمان منافع مفوته قرار می‌گیرد.

اما از سوی دیگر، ممکن است مالک ادعا کند که در همین مدت که ملک تحت استیلای غیر قرار داشت، این امکان وجود داشت که ملک با هدف تبدیل‌شدن به پاساژ و مرکز خرید یا ساختمان چندین طبقه مسکونی یا تجاری یا خدماتی، با ثمن گزاف به فروش رود، لکن به علت اینکه ملک در تصرف غیر بوده است، احتمال فروش ملک منتفی شده است. خسارت ناشی از تضییع این منافع را عدم‌النفع گویند.

برخی فقیهان در تمییز و تفاوت میان ضمان ناشی از اتلاف منافع و ضمان عدم‌النفع چنین می‌نگارند: «نباید منافع «غیرمستوفات» را با «عدم‌النفع» اشتباه کرد که میان این دو تفاوت واضحی وجود دارد. عدم‌النفع از نظر فقه سنتی قابل مطالبه نیست و این امر با منافع غیرمستوفات متفاوت است. منافع غیرمستوفات همان‌طور که گفته شد، عبارت است از منافع ممکن‌الحصول، مانند سوارشدن بر مرکب که منفعت مرکب است و یا کشت‌کردن زمین که منفعت زمین است و در فرض عدم بهره‌برداری، مشمول عنوان تفویت منافع غیرمستوفات بوده قابل مطالبه است. ولی عدم‌النفع آن است که شخص مدعی گردد که اگر زمینم غصب نشده بود می‌توانستم آن را بفروشم و پول آن را چنین‌وچنان کنم و سودهایی برای خود محاسبه کند. روشن است که منافع زمین، کشت‌وزرع است، نه سود حاصل از فروش آن. این‌گونه منافع از نظر فقها مشمول ادله ضمان نیستند». (محقق داماد، ۱۳۸۴، ص ۷۲)

حکم ضمان عدم‌النفع

در استعمال واژه «عدم‌النفع» در ادبیات فقهی اختلافاتی در برداشت و فهم فقیهان از این واژه دیده می‌شود. بخشی از اختلافات فقهی در حکم ضمان عدم‌النفع به همین اختلاف در برداشت الفاظ و عبارات بازمی‌گردد که در واقع اختلاف صوری و غیرواقعی است؛ چون اختلاف در فهم واژگانی است و به سوءبرداشت نسبت به مراد و منظور یکدیگر بازمی‌گردد. اما بخش دیگری از اختلافات فقهی در حکم ضمان عدم‌النفع، اختلاف واقعی و به دور از سوءبرداشت و سوءتفاهم است. از این رو ابتدا باید عدم‌النفع را به معنای واقعی خود شناخت، تا از این سوءبرداشت‌ها و سوء تفاهمات خارج شد.

سطوح و مراحل عدم‌النفع

سخن در باب منافع تضییع شده، نسبت به دو زمان باید مورد گفتگو قرار گیرد. نخست، منافعی که حاصل شده و به دلیل استیلای غیر بر مال، از مالک تضییع شده است. دوم، منافعی که حاصل نشده و امکان حصول آن در آینده وجود دارد. منافع قسم نخست یعنی منافع حاصل شده، گاه مورد استیفای غیر قرار می‌گیرد که بدان منافع مستوفا گویند و گاه مورد استیفای غیر قرار نمی‌گیرد که بدان منافع غیر مستوفا گویند. اما منافع قسم دوم؛ یعنی حاصل نشده که انتظار حصول آن در آینده وجود دارد، بر چهار قسم است:

الف) حالت نخست: زمانی که هنوز معدات لازم برای انتفاع حاصل نشده است. برای مثال زمینی که به دلیل عدم پرداخت عوارض، قابل خرید و فروش نیست، بر فرض هم که در استیلای غاصب باشد، باز هم معدات لازم برای انتفاع مالک حاصل نشده است.

حالت دوم: معدات انتفاع فراهم است، ولی شرایط انتفاع حاصل نشده است. مثلاً منطقه محل وقوع زمین یا خود زمین

به‌گونه‌ای است که کمتر کسی رغبت و تمایل به خرید چنین زمینی پیدا می‌کند. در این حالت، بر فرض که زمین تحت استیلای غاصب باشد، باز هم سیر طبیعی امور به‌گونه‌ای نیست که بتوان فروش زمین را چندان محتمل پنداشت.

ج) حالت سوم: معدات و شرایط انتفاع فراهم است؛ ولی سبب نهایی برای انتفاع حاصل نشده است. در این حالت سیر طبیعی و متداول امور این است که زمین به فروش رود؛ بنابراین سیر طبیعی، جریان متداول امور و روند مرسوم و عادی این است که قابلیت انتفاع وجود دارد. برای مثال زمین از حیث فروش هیچ منع قانونی ندارد، و از سوی دیگر شرایط زمین نیز مشتری‌پسند است و باعث تمایل و رغبت مشتری می‌شود؛ زمینی که عوارض آن پرداخت شده و می‌تواند به فروش رود و با توجه به منطقه‌ای که این زمین در آن واقع است و اوصاف کمی و کیفی ملک، به احتمال قوی مشتری خواهد داشت، اما علی‌رغم وجود معدات و شرایط مناسب جهت فروش، هنوز هیچ خریداری زمین مزبور را مورد پسند قرار نداده است. در اینجا روند عادی و مرسوم و متداول این‌گونه است که برای چنین زمینی مشتری پیدا خواهد شد، گرچه هنوز کسی اعلام آمادگی برای خرید زمین نکرده است. در این حالت، برفرض که زمین تحت استیلای غاصب باشد، اما سبب نهایی برای انتفاع مالک پدیدار نشده است.

حالت چهارم: سبب نهایی برای انتفاع حاصل شده است، ولی تحت استیلای غاصب است. برای مثال زمینی که مشتری دارد و حاضر به خریداری آن است. در اثنای گفتگوهای پیش‌قراردادی و در سیر بررسی مدارک و اسناد زمین، مشتری متوجه می‌شود که فروشنده مالک زمین نیست و استیلای نامشروع بر زمین دارد. به همین دلیل مشتری از خرید زمین منصرف می‌شود. در واقع، استیلای نامشروع غیر بر زمین «مانعِ» خریداری ملک می‌شود.

اختلافات لفظی در تعیین سطح عدم‌النفع

اگر در هر یک از مراحل چهارگانه فوق، استیلای ناروای غیر بر مال وجود داشته باشد، آیا می‌توان شخص مستولی را ضامن عدم‌النفع مالک دانست؟ پرسش آن است که در استعمال واژه «عدم‌النفع» کدام مرحله از مراحل فوق مدنظر است؟ در پاسخ به این سؤال نمی‌توان هیچ ضابطه دقیقی در اقوال فقیهان به دست آورد؛ و دلیل عدم ضابطه‌مندی در ادبیات فقهی نیز روشن است: وقتی مراحل چهارگانه فوق به‌دقت در متون فقهی تدوین و تنقیح نشده است، لاجرم اقوال و ادبیات فقهی نیز نامنظم شکل می‌گیرد: ممکن است فقیهی عدم‌النفع را ناظر به هر چهار مرحله فوق مدنظر قرار دهد؛ و فقیه دیگری صرفاً مراحل دوم و سوم و چهارم را؛ و فقیه دیگری صرفاً مراحل سوم و چهارم را؛ و فقیه دیگری فقط مرحله چهارم را عدم‌النفع مدنظر قرار دهد.

همان‌طور که گفته شد، از آنجا که مراحل چهارگانه در عدم‌النفع در نزد فقیهان به‌دقت مضبوط نشده است، از حیث ادبی و در استعمال واژه «عدم‌النفع»، در ادبیات فقهی گاه مشاهده می‌شود که دو فقیه بر یک رسم سخن می‌گویند و بر یک طریق رهسپارند، ولی در لفاظی با یکدیگر سر نزاع دارند و علت اختلافشان در حکم ضمان عدم‌النفع، عدم فهم منظور و مراد یکدیگر از مراحل چهارگانه عدم‌النفع است و در واقع سوءتفاهمی بین ایشان برقرار است؛ و الا اگر مراد و منظور یکدیگر از عدم‌النفع را به‌درستی تفطن می‌کردند با یکدیگر در بیان حکم ضمان عدم‌النفع همگام می‌شدند.

گاه در ادبیات فقهی مشاهده می‌شود که فقیهی عدم‌النفع را ضمان‌آور می‌داند، و فقیه دیگری به‌شدت بر طبل عدم ضمان‌آور بودن عدم‌النفع می‌کوبد و مکرراً به آنچه بین فقیهان، شهره است و گاه بر آن ادعای اجماع نیز می‌شود استناد می‌کند. با این حال وقتی وارد منظومه فکری و تلقی این دو فقیه (که علی‌الظاهر در دو طیف مقابل هم قرار می‌گیرند) از واژه عدم‌النفع توجه می‌کنیم می‌بینیم مراد ایشان از عدم‌النفع مغایر یکدیگر است: یکی عدم‌النفع را منافع محتمل آینده می‌داند که هنوز «لا اقتضا» است، و دیگری در پیش‌زمینه ذهنی‌اش، عدم‌النفع را منافع آینده می‌داند که از مرحله «محتمل بودن» عبور کرده و مقتضی حدوث آن نیز به وجود آمده است. روشن است که وقتی با دو برداشت، دو مرحله و دو سطح از عدم‌النفع مواجهیم، به دو حکم متفاوت برمی‌خوریم.

اختلافات حکمی در ضمان عدم‌النفع

با گوناگونی در اقوال و فقدان نظم در ادبیات فقهی، باید سراغ مؤداها، محتواها و مضامین فتاوا رفت. در دو مرحله نخست، بی‌تردید هیچ فقیهی بر ضمان عدم‌النفع قائل نیست. بحث و اختلاف در مراحل سوم و چهارم است که در هر دو مرحله اختلاف‌نظر در وجود یا عدم وجود ضمان عدم‌النفع، مشهود است.

۳-۳-۱. ضمان عدم‌النفع در مرحله و سطح سوم از عدم‌النفع

در مرحله سوم، بسیاری از فقیهان قائل به ضمان عدم‌النفع نیستند. اینکه در ادبیات فقهی مشهور شده است که ضمان عدم‌النفع را مشهور فقیهان نمی‌پذیرند، ناظر به همین مرحله سوم است. می‌توان اقوال را ذیل فرعی در «العروة الوثقی» مشاهده کرد که در آن سید یزدی صریحاً بر ضمان عدم‌النفع در مرحله سوم پای می‌فشارد، و در مقابل، اغلب حاشیه‌نویسان بر عدم وجود ضمان، تصریح دارند. تقابل سید یزدی با مشهور در این فرع، جالب‌توجه است. سید معتقد است ضمان صرفاً با «استیفای» منفعت حاصل نمی‌شود، بلکه با «تفویتِ» منفعت نیز حاصل می‌شود. مراد سید از «تفویت منفعت»، «عدم‌النفع» اصطلاحی است؛ مراد وی را می‌توان از مثالی که آورده است متوجه شد. سید در تمثیل برای تفویت منفعت چنین مثالی می‌آورد: اگر کسی حرّ کسوبی را محبوس نماید، عرفاً باعث تفویت اجرتی شده است که حرّ کسوب می‌توانست از محل کسب به دست آورد. از این رو ضامن اجرت مفوّته است. (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۳۹) فتوای سید با همراهی برخی دیگر از فقیهان نیز مواجه شده است. (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۲۷)

برخی فقیهان در عین حال که با سید یزدی همراه‌اند، اما استناد وی به قاعده «تفویت» را وافی به مقصود نمی‌دانند. از منظر ایشان قاعده‌ای با عنوان قاعده تفویت را نمی‌توان از ادله شرعی استحصال کرد؛ لکن از آنجا که شارع در باب ضمانات غالباً تأییدکننده سیره عرفی است و بنای عقلا نیز این است که منافع حرّ کسوب را بی ضمان باقی نمی‌گذارند و این سیره با عدم ردع شارع مواجه شده و عدم ردع به معنای امضای سیره است، بنابراین ضمان‌آور بودن این منافع را می‌توان به شارع نسبت داد. (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۴، صص ۱۸۴-۱۸۵)

در تحلیل فتوای سید ابتدا باید مرحله مدنظر وی را تشخیص داد. روشن است که حرّ کسوب مبتنی بر سیر طبیعی امور کسبی می‌یابد و از آن کسب منتفع می‌شود. اما یافتن کسب قطعی نیست؛ بنابراین در مرحله سوم جای می‌گیرد. حال در حاشیه بر این فتوای سید اگر بنگریم با مخالفت مشهور فقیهان مواجه می‌شویم.

محقق خوئی در حاشیه خود بر این فتوای سید یزدی، «تفویت» را از اسباب شرعی حدوث ضمان نمی‌داند (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۴۰، حاشیه سید ابوالقاسم خوئی) و استاد علامه‌اش، محقق نائینی در حاشیه بر این فتوای سید، معتقد است که اولاً اینکه عرف در حبس حرّ کسوب، از بین بردن منفعت وی را صادق می‌داند، این صدق عرفی لفظ مسامحی است و اثری بر صدق مسامحی مترتب نیست. ثانیاً بر فرض که صدق «از بین بردن منافع» از نوع دقّی باشد، نه از نوع مسامحی، با این حال قاعده‌ای در ادله شرعی مبنی بر این که تفویت منافع نیز ضمان‌آور باشد وجود ندارد. (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۴۰، حاشیه میرزا محمدحسین نائینی)

۳-۳-۲. ضمان عدم‌النفع در مرحله و سطح چهارم از عدم‌النفع

در مورد مرحله چهارم از مراحل عدم‌النفع، وقتی به اقوال حاشیه‌نویسان بر فتوای سید می‌نگریم می‌بینیم نسبت به ضمان عدم‌النفع در مرحله چهارم اقبال بیشتری وجود دارد. برای مثال آقاضیاء الدین عراقی در حاشیه بر این فتوای سید معتقد است که اگر حرّ کسوب اجیر کسی شود و در این میان شخصی وی را محبوس نماید، می‌توان قائل به ضمان عدم‌النفع شد و حابس را ضامن اجرت حرّ کسوب تلقی کرد؛ اما تا زمانی که حرّ کسوب اجیر کسی نشده نمی‌توان بر ضمان عدم‌النفع قائل شد. آقاضیاء در تحلیل بر این نظر خویش چنین استدلال می‌کند که تا زمانی که شخص اجیر کسی نشده است، نمی‌توان منافع ناشی از عمل وی را با اضافه ملکیت به خود وی منتسب دانست و چنین گفت: انسان مالک منافع ناشی از عمل خود است. وقتی چنین امتلاکی امکان‌پذیر نیست، ادله و قاعده اتلاف نیز نمی‌تواند این مورد را تحت شمول قرار دهد؛ چرا که

موضوع قاعده اتلاف، «مال غیر» است؛ بدین معنا که باید ملکیت غیر بر مال اثبات شود تا بتوان آن را «مال الغیر» دانست؛ در حالی که تا زمانی که حرّ کسوب اجیر نشده است، ملکیت بر منافع ناشی از عمل خود پیدا نکرده و بدین ترتیب مؤدای «مال الغیر» هنوز حاصل نشده است. (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۴۰، حاشیه آقاضیاء الدین عراقی)

در صورتی که حرّ کسوب اجیر شخصی درآمده باشد، حابس نه‌تنها ضامن اجرت اوست که جزء منافع تفویت شده اجیر محسوب می‌شود، ضامن منافع تفویت شده مستأجر (صاحب‌کار) نیز هست؛ چرا که وی با انعقاد عقد اجاره تحقق منافع اجیر برای خود را قطعی و محقق شده می‌پنداشت و حبس حابس باعث تفویت منافع او نیز شده است. (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۲۷)

مبتنی بر فتوای آقاضیاء حرّ کسوب گرچه طبق روند طبیعی امور و سیر متداول جریانات خارجی، کسبی می‌یابد و بر مبنای آن کسب انتفاعی می‌برد؛ اما تا زمانی که حصول این کسب برای وی قطعی نشده نمی‌توانیم به ضمان عدم‌النفع پایبند باشیم؛ بنابراین تا زمانی که حرّ کسوب اجیر کسی نشود و عقد اجاره منعقد نگردد، نمی‌توان عدم حصول وی به منفعت را ضمان‌آور دانست.

همان‌طور که گفته شد مرحله و سطح چهارم از عدم‌النفع با اقبال بیشتری از سوی فقیهان مواجه شده است. به‌گونه‌ای که برخی فقیهان از طریق استناد به قاعده نفی ضرر به ضمان‌آور بودن عدم‌النفع در این مرحله نائل آمده‌اند. محقق نائینی عدم‌النفع را در مرحله چهارم چنین تصویر می‌کند: نفعی که مقتضی حدوث آن تماماً حادث شده است، آن گاه از بین بردن چنین نفعی عرفاً «ضرر» است. (نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۲، ص ۱۹۹) سید حکیم در جایی که شخصی مالک چراگاه را از آبی که حق وی بوده منع کند و بدین ترتیب مالک چراگاه امکان انتفاع از چراگاه را از دست می‌دهد، این رویداد را عدم‌النفع می‌داند و تصریح می‌کند که گرچه نمی‌توان عدم‌النفع را به نحو مطلق ضرر دانست، اما در جایی که مقتضی برای انتفاع حاصل بوده و کسی مانع انتفاع شده است، عرفاً باید سدّ چنین انتفاعی را اضرار دانست و با آن سلوکی بسان سلوک بر مبنای قاعده و ادله نفی ضرر برقرار کرد. (روحانی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۳۹۲)

با تمامیت صدق عنوان ضرر بر اعدام این نفع، منطبق با مبانی برخی فقیهان که قاعده نفی ضرر را وافی برای ایجاد حکم وضعی ضمان می‌دانند، آن گاه می‌توان بر ضمان‌آور بودن اعدام چنین نفعی پای فشرد. افزون بر قاعده نفی ضرر، سیره عقلا بر ضمان‌آور بودن عدم‌النفع در این مرحله و عدم ردع این سیره از ناحیه شارع از ادله دیگری است که بر ضمان عدم‌النفع در این مرحله دلالت دارد. (حسینی حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۴۷)

۴. ضمان عدم‌النفع در قانون آیین دادرسی کیفری

قانون آیین دادرسی کیفری در راستای نظر آقاضیاء عراقی تنظیم شده است: مرحله سوم از مراحل عدم‌النفع را فاقد ضمان می‌داند و ضمان عدم‌النفع را محدود به مرحله چهارم می‌کند و دقیقاً همان استدلال آقاضیاء در متن ماده ۱۴ تصریح می‌شود: «منافع ممکن‌الحصول تنها به مواردی اختصاص دارد که صدق اتلاف نماید». صدق قاعده اتلاف بر عدم‌النفع در استدلال آقاضیاء نیز مطرح شده و با این استدلال می‌خواهد ضمان عدم‌النفع در مرحله سوم را نفی کند.

قانون‌گذار به‌راحتی می‌توانست از عبارت مرسوم و متداول «عدم‌النفع» در ماده ۱۴ بهره بگیرد، اما از عبارت «منافع ممکن‌الحصول» استعمال کرده است: «شاکی میتواند جبران تمام ضرر و زیان‌های مادی و معنوی و منافع ممکن‌الحصول ناشی از جرم را مطالبه کند».

روشن است که با وجود استعمال غالبی عبارت «عدم‌النفع» در دکترین فقهی و حقوقی، اگر مقصود قانون‌گذار پذیرش بی‌قیدوشرط ضمان ناشی از عدم‌النفع باشد، به‌راحتی می‌توانست از این عبارت متداول استفاده کند. اما عدم استعمال عامدانه از این عبارت پرکاربرد و تغییر واژگان نشان‌دهنده عدم روی‌آوردن به سمت پذیرش مطلق ضمان عدم‌النفع است. قانون‌گذار تا آنجا پیش می‌رود که در تبصره ۲ ماده ۱۴ به ارائه ضابطه‌ای می‌پردازد تا هرگونه توهم نسبت به پذیرش مطلق ضمان عدم‌النفع را به‌کلی از اذهان بزداید. مهم‌ترین ملاک موضوعی عدم‌النفع عبارت است از: محتمل بودن وقوع منفعت در آینده. اما قانون‌گذار در تبصره ۲ ماده ۱۴ ضابطه «منافع ممکن‌الحصول» را چنین بازنمایی می‌کند: منافعی که تضییع آن

می‌تواند تحت شمول عنوان اتلاف قرار گیرد و اتلاف بر آن صدق کند و قاعده اتلاف بر آن جریان یابد: «منافع ممکن‌الحصول تنها به مواردی اختصاص دارد که صدق اتلاف نماید». مراد از «اتلاف» در این ماده در مقابل «تفویت» است. در واقع با این اصطلاح، قانون‌گذار می‌خواهد یادآوری کند که فتوای سید یزدی که تفویت منافع را مورد پذیرش قرار داده را نمی‌پذیرد.

قرینه دیگری که به‌روشنی می‌تواند عدم‌پذیرش فتوای سید یزدی در ماده ۱۴ و گرایش به فتوای آقاضیاء را اثبات کند، اظهارنظری است که فقهای شورای نگهبان بعد از تصویب اولیه این قانون راجع به این ماده ابراز می‌نمایند و یک‌بار دیگر فرع معروف سید یزدی را یادآوری کرده و تصریح می‌کنند که مدلول نظر سید که بر ضمان عدم‌النفع، حتی قبل از انعقاد عقد اجاره بر حرّ کسوب دلالت دارد، مورد پذیرش نیست، بلکه مدلول نظر آقاضیاء که ضمان عدم‌النفع را منوط بر انعقاد عقد اجاره بر حرّ کسوب می‌داند مورد پذیرش است. به‌موجب نامه شماره ۹۰/۳۰/۴۶۱۴۱ مورخ ۱۳۹۰/۱۲/۲۳، شورای نگهبان در خصوص منافع ممکن‌الحصول بعد از بررسی لایحه قانون آیین دادرسی کیفری، خطاب به مجلس این‌گونه اظهارنظر می‌نماید: «منافع ممکن‌الحصول اختصاص به مواردی دارد که صدق اتلاف نماید؛ مانند کسی که از قبل برای کاری اجیر شده باشد...».

مثالی که شورای نگهبان مطرح کرده عیناً همان است که سید یزدی مطرح کرده بود و مشهور فقیهان از آن روی برتافتند. توضیحی که شورای نگهبان می‌دهد عیناً همان است که آقاضیاء مطرح کرده و این نشان می‌دهد که فتوای آقاضیاء مبنای قانون‌گذار بوده است. مثال در موضعی است که شخص اجیر، قبل از دستگیری، عقد اجاره را منعقد کرده باشد تا حصول منفعت برای وی قطعی باشد و تضییع منافع قطعی اجیر مستند به فعل شخص دیگر یعنی دستگیرکننده اجیر باشد. مبتنی بر این مثال به‌روشنی می‌توان تضییع منافع آینده را احراز کرد؛ چرا که بعد از انعقاد عقد اجاره، به نحو قطعی اجیر با منافع ناشی از عمل خود می‌تواند به اجرت دست یابد و در این میان، حبس وی باعث تضییع این منافع محقق الحصول می‌شود و به همین دلیل ضمان‌آور است.

اما در مورد منافع شخص آماده به انجام کار در فرضی که هنوز موضوع عقد اجاره اشخاص درنیامده است، نمی‌توان تضییع منافع مزبور را مبتنی بر ماده ۱۴ ضمان‌آور دانست. گرچه شخص آماده‌به‌کار مستعدّ آن است که با یافتن کار، اجرتی کسب کند، اما تا زمانی که کسب اجرت از طریق انعقاد عقد اجاره، قطعی نیست نمی‌توان تضییع آن را مصداق اتلاف برشمرد.

۵. تعارض ظاهری صدر و تبصره در ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری و روش جمع آن

در مورد ماده ۱۴ آنچه ابهام ایجاد می‌کند تعارض ظاهر صدر ماده و شرطی است که در تبصره آن است. در صدر ماده تضییع «منافع ممکن‌الحصول» را ضمان‌آور دانسته، و تبصره ۲ این منافع را در صورتی ضمان‌آور می‌داند که در قلمرو قاعده اتلاف بگنجد. منافع ممکن‌الحصول ظهور در منافعی دارد که هنوز حادث و حاصل نشده‌اند؛ و اتلاف تنها بر مال موجود صدق می‌کند. این تنافی و تعارض ظاهری را چگونه باید تحلیل کرد تا بتوان به حکمی واحد و منسجم از جمع صدر و تبصره دست یافت؟ با طبقه‌بندی عدم‌النفع در طبقات چهارگانه راه برای جمع دلالی صدر و تبصره گشوده می‌شود.

جمع بین «منافع ممکن‌الحصول» (حاصل نشده) در صدر ماده و «اتلاف» (آنچه حاصل شده و مورد تلف قرار گرفته) در تبصره ۲ ماده، با این تدبیر میسر می‌گردد: در مرحله چهارم از مراحل عدم‌النفع، منافعی که سبب نهایی حدوث آن در آینده ایجاد شده و فقط یک مانع بر سر راه بهره‌گیری از منافع وجود دارد و آن هم استیلای غیر بر مال است، به منزله منافع حادث‌شده و حاصل‌شده است. به عبارت دیگر، منافعی که معدات، شرایط و سبب نهایی آن حاصل شده است، در حکم و به منزله منافع موجودشده است. از این رو با این منافع، بمانند منافع حادث‌شده برخورد می‌شود. به عبارت دیگر، گرچه این منافع، محقق و قطعی نشده‌اند، اما در حکم منافع محقق الحصول و قطعی الحصولند.

بنابراین، مراد از واژه «ممکن» در عبارت «منافع ممکن‌الحصول» که در صدر ماده آمده است، منافع احتمالی نیست که تحقق یا عدم تحقق این منافع به یک اندازه محتمل باشد؛ بلکه مراد از «ممکن»، منافعی است که به درجه‌ای از قوه رسیده است که در آستانه فعلیت یافتن است و می‌توان انتظار تحقق آنها را در عالم خارج داشت. حال اگر شخصی مانع شکل‌گیری

این منافع شود، به منزله آن است که منافع موجودی را از بین برده است.

از این رو مراد قانون‌گذار از منافع ممکن‌الحصول منافعی است که تمام زمینه‌ها، مقدمات، لوازم، اسباب، معدّات و مقتضی و تمام آنچه دخیل در تحقق منافع است، همگی حاصل شده باشد و در حالی که وقوع منافع در ملکیت مالک متوقع است، به یکباره با تضییع منافع از سوی شخصی مواجه می‌شود.

۶. تغییر ماهیت، مفهوم، واژه‌گزینی، عبارت‌پردازی، نظریه و مبانی پشتیبان در ضمان عدم‌النفع

تدبیر و راهکار قانون آیین دادرسی کیفری در مواجهه با چالش مسئولیت مدنی در خسارت عدم‌النفع با تغییر ماهیت، مفهوم، نظریه و مبانی پشتیبان قانون صورت می‌گیرد. قانون‌گذار از طرفی پذیرش ضمان عدم‌النفع را مخالف فتوای مشهور فقیهان می‌بیند (یزدی، ۱۴۲۱ق، حاشیه میرزا محمدحسین نائینی، ج ۵، ص ۴۰) و از طرف دیگر عدالت و انصاف اقتضای دیگری دارد. به همین ترتیب قانون‌گذار تدبیری می‌اندیشد و با تغییر مبنا سعی در تقنین ضمان عدم‌النفع دارد. ضمان عدم‌النفع مبتنی بر مبنای «تفویت»، منافع محتمل الحصول است و مشهور فقیهان ضمان تفویت را نمی‌پذیرند. (یزدی، ۱۴۲۱ق، حاشیه سید ابوالقاسم خوئی، ج ۵، ص ۴۰) از این رو قانون‌گذار از نظریه «تفویت» به نظریه «اتلاف» که مبنای مورد پذیرش تمامی فقیهان در ضمان‌دار بودن زیان است تغییر جهت می‌دهد. قانون‌گذار در تبصره ۲ ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری (مصوب ۱۳۹۲)، ضابطه منافع ممکن‌الحصولی که ضمان‌آور هستند را منافعی به تصویر می‌کشد که تضییع آن می‌تواند تحت شمول عنوان «اتلاف» قرار گیرد و «اتلاف» بر آن صدق کند و قاعده «اتلاف» بر آن جریان یابد: «منافع ممکن‌الحصول تنها به مواردی اختصاص دارد که صدق اتلاف نماید». مراد از «اتلاف» در این ماده در مقابل «تفویت» است. با کوچ از مبنای تفویت به‌سوی مبنای اتلاف، قانون‌گذار توانست ضمان عدم‌النفع را مورد پذیرش قرار دهد.

با این کوچ و تغییر جهت در ماهیت، نظریه و مبانی ضمان عدم‌النفع، قانون‌گذار تدبیر دیگری را نیز در پیش می‌گیرد تا حساسیت‌های شرعی و فقهی را به‌کلی از بین ببرد و این تدبیر جدید، تغییر واژگان و اصطلاحات مرسوم و متداول است. عبارت مرسوم و مرتکز یافته در اذهان و السنه فقیهان، «عدم‌النفع» است. قانون‌گذار با علم به این عبارت‌پردازی رایج، هم‌زمان با تغییر مبنا در ضمان عدم‌النفع، تدبیر دیگری را نیز در پیش می‌گیرد و آن تدبیر، تغییر واژگان و ادبیات است. با هدف کاستن از حساسیت‌ها، قانون‌گذار از عبارت «عدم‌النفع» استفاده نمی‌کند و از عبارت «منافع ممکن‌الحصول» بهره می‌گیرد. قانون‌گذار به‌راحتی می‌توانست از عبارت مرسوم و متداول «عدم‌النفع» در ماده ۱۴ بهره بگیرد، اما چون می‌خواهد تغییر در نظریه و مبانی را نشان دهد، عامدانه این عبارت مرسوم را به کناری می‌نهد و از عبارت «منافع ممکن‌الحصول» استعمال کرده است: «شاکی میتواند جبران تمام ضرر و زیان‌های مادی و معنوی و منافع ممکن‌الحصول ناشی از جرم را مطالبه کند».

نتیجه‌گیری

متصرف عدوانی بر مال غیر یا متصرفی که بدون سبب مملک یا ناقل قانونی بر مال غیر مستولی شده است، در نتیجه ضمان عین باید عین مال را در صورت وجود مال، و یا مثل یا قیمت مال (در اثر تلف، نقص و عیب مال) را بپردازد.

افزون بر ضمان عین، مستولی تا زمانی که مال را به مالک تسلیم نکرده است، ضامن منافع مال در دوره اعمال ید و تصرف است. منافعی که مستولی ضامن آن است به دو قسم تقسیم می‌شود: نخست، منافع ایام تصرف یا منافع گذشته که در ید مستولی حاصل شده است. دوم، منافع ایام آینده که ممکن است از مال تحصیل شود.

منافع ایام گذشته، خود به دو قسم تقسیم می‌شود: نخست: منافع مستوفا که عبارت است از منافعی که مستولی از آن انتفاع برده است. در صورت استیفای منافع، ضامن منافع مستوفاست. در محاسبه خسارت باید ارزش منافع مستوفا تقویم شود. دوم، منافع غیر مستوفا که عبارت است از منافعی که مستولی از آن انتفاع نبرده و با اعمال ید خویش مانع انتفاع مالک نیز شده است. در صورت عدم استیفای منافع، ضامن منافع غیرمستوفاست. در محاسبه خسارت باید فرض شود که مال در مدت استیلای غاصب در اجاره بوده است. در این صورت اجرت‌المثل مدت استیلای مورد محاسبه قرار می‌گیرد.

منافع احتمالی در آینده (عدم‌النفع) به چهار قسم تقسیم می‌شود:

نخست: منافعی که معدات آن فراهم نیامده است. تحقق منافع در این حالت از حیث عقلی یا شرعی یا قانونی و یا تکوینی، غیرممکن است.

دوم: منافعی که معدات آن فراهم شده، ولی شرایط آن آماده نشده است. تحقق منافع در این حالت مخالف با اقتضای متعارف و جاری و سیر طبیعی و روند متداول امور و جریان زندگی است. از این رو احتمال اندکی به وقوع چنین منافعی می‌رود.

سوم: منافعی که معدات و شرایط آن آماده شده، ولی سبب نهایی حاصل نشده است. تحقق منافع در این حالت موافق با اقتضای متعارف و جاری و سیر طبیعی و روند متداول امور و جریان زندگی است. از این رو وقوع منافع در این حالت، به ظن قوی روی می‌دهد، هرچند هنوز سبب نهایی حاصل نشده است.

چهارم: منافعی که معدات و شرایط و سبب نهایی حاصل شده است، اما شخصی با استیلای غیرقانونی بر مال، مانع تحقق این منافع در قبض مالک می‌گردد.

دو قسم نخست از منافع احتمالی در آینده (عدم‌النفع)، به‌اتفاق فقیهان ضمان‌آور نیست؛ در ضمان‌آوری دو قسم سوم و چهارم بین فقیهان اختلاف است. ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری، مبتنی بر دیدگاه آقا ضیاءالدین عراقی، منافع دسته سوم را غیر قابل ضمان می‌داند و منافع دسته چهارم را ضمان‌آور تلقی می‌کند. اقتباس و بهره‌مندی قانون‌گذار از فتوای آقاضیاء تا حدی است که عیناً همان استدلال آقاضیاء را در این ماده بیان کرده و عدم‌النفع را در صورتی ضمان‌آور دانسته که بتوان بر آن صدق اتلاف کرد. آقاضیاء عدم‌النفعی که می‌توان بر آن صدق اتلاف کرد را در قالب مثالی بیان کرده است: «ضمان ناشی از تفویت منافع حرّ کسوب در اثر حبس، در صورتی که حرّ پیش از حبس، به عقد اجاره شخص دیگری درآمده باشد». مثال مذکور عیناً در نظریه شورای نگهبان پیرامون ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری آمده و ظن بهره‌گیری این ماده از دیدگاه آقاضیاء را تقویت می‌کند.

در صورتی که مالک ادعای انتفاع از منافع احتمالی (عدم‌النفع) از مال را داشته باشد، صرفاً در حالتی می‌تواند به جبران محروم ماندن از این منافع نائل آید که مقتضی (حاصل‌جمع معدات و شرایط و اسباب) برای انتفاع تماماً به وجود آمده و تکمیل شده باشد، ولی استیلای متصرف مانع این انتفاعات گردید. در محاسبه خسارت باید صرفاً ارزش انتفاعات مزبور که محقق الحصول شده‌اند مورد تقویم قرار گیرد.

ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری، با بهره‌گیری از راهکار مطرح شده در فتوای محقق عراقی توانست چالش مسئولیت مدنی ناشی از عدم‌النفع را تدبیر تقنینی کند. راهکار مزبور، تغییر نظریه و مبنای پشتیبانِ ضمان عدم‌النفع است. راهکار محقق عراقی که مورد اقتباس قانون‌گذار در ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری نیز قرار گرفت، آن بود که مبنای ضمان عدم‌النفع، از نظریه «تفویت» به نظریه «اتلاف» تغییر یابد. با امعان نظر به اینکه ضمان ناشی از اتلاف، همواره مورد پذیرش همه فقیهان است، می‌توان در صورت صدق اتلاف بر عدم‌النفع، ضمان عدم‌النفع را نیز مورد پذیرش قرار داد.

منابع

بجنوردی، سیدحسن، ۱۳۷۷، القواعد الفقهیة، قم، نشر الهادی.
حسینی حائری، سیدکاظم، ۱۴۲۳ق، فقه العقود، قم، مجمع الفکر الإسلامی.
حسینی عاملی، سید محمدجواد بن محمد، ۱۴۱۹ق، مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامة، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
حسینی مراغی، سیدعبد الفتاح بن علی، ۱۴۱۷ق، العناوین الفقهیة، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
حکمت‌نیا، محمود، ۱۳۸۹، مسئولیت مدنی در فقه امامیه، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
روحانی، سیدمحمد، ۱۴۱۳ق، تقریر سیدعبدالصاحب الحکیم، منتقی الأصول، قم، المطبعه الامیر.
سیستانی، علی، ۱۴۱۵ق، منهاج الصالحین، قم، مکتب آیة الله العظمی السید السیستانی.
شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، ۱۴۱۳ق، مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام، قم، مؤسسة المعارف الإسلامیة.
شیخ انصاری، مرتضی بن محمدامین، ۱۴۱۵ق، المکاسب، قم، المؤتمر العالمی بمناسبة الذکری المئویة الثانیة لمیلاد الشیخ الأعظم الأنصاری.
علامه حلی، حسن بن یوسف، تحقیق فارس تبریزیان، ۱۴۱۰ق، إرشاد الأذهان إلی أحکام الإیمان، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.
محقق داماد، سیدمصطفی، ۱۳۸۴، قواعد فقه (بخش مدنی - مالکیت و مسئولیت)، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی.
نایینی، محمدحسین، ۱۳۷۳ق، منیة الطالب، تهران، المکتبه المحمدیه.
یزدی، سیدمحمد کاظم، ۱۴۲۱ق، العروة الوثقی (مع محشی عدة من الفقهاء)، قم، مؤسسة النشر الإسلامی.

References

ʿAllāmah al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1989–1990). Irshād al-Adhhān ilā Aḥkām al-Īmān [Guidance of Minds to the Rulings of Faith]. Edited by Fāris Tabrīziān. Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)

Bujnūrdī, Sayyed Ḥasan. (1998). Al-Qawāʿid al-Fiqhiyyah [Jurisprudential Maxims]. Qom: Nashr al-Hādī. (in Arabic)

Ḥikmat-Niyā, Maḥmūd. (2010). Masʾūliyyat-e Madanī dar Fiqh-e Imāmiyyah [Civil Liability in Imami Jurisprudence]. Qom: Islamic Sciences and Culture Research Institute. (in Persian)

Ḥusaynī ʿĀmilī, Sayyed Muḥammad Jawād ibn Muḥammad. (1998–1999). Miftāḥ al-Karāmah fī Sharḥ Qawāʿid al-ʿAllāmah [The Key to Nobility: A Commentary on al-ʿAllāmah's Maxims]. Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)

Ḥusaynī Ḥāʾirī, Sayyed Kāẓim. (2002–2003). Fiqh al-ʿUqūd [Jurisprudence of Contracts]. Qom: Majmaʿ al-Fikr al-Islāmī. (in Arabic)

Ḥusaynī Marāghī, Sayyed ʿAbd al-Fattāḥ ibn ʿAlī. (1996–1997). Al-ʿAnāwīn al-Fiqhiyyah [Jurisprudential Titles]. Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)

Muḥaqqiq Dāmād, Sayyed Muṣṭafā. (2005). Qawāʿid-e Fiqh (Bakhsh-e Madanī: Mālikiyyat va Masʾūliyyat) [Jurisprudential Maxims: Civil Law, Ownership and Liability]. Tehran: Markaz-e Nashr-e ʿUlūm-e Islāmī. (in Persian)

Nāʾīnī, Muḥammad Ḥusayn. (1994). Munyat al-Ṭālib [The Student's Aspiration]. Tehran: al-Maktabah al-Muḥammadiyyah. (in Arabic)

Rūḥānī, Sayyed Muḥammad. (1992–1993). Muntaqā al-Uṣūl [The Selected Principles], transcribed from the lessons of Sayyed ʿAbd al-Ṣāḥib al-Ḥakīm. Qom: al-Maṭbaʿah al-Amīr. (in Arabic)

Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn ibn ʿAlī. (1992–1993). Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharāʾiʿ al-Islām [Paths of Understanding toward the Refinement of the Laws of Islam]. Qom: Muʾassasat al-Maʿārif al-Islāmiyyah. (in Arabic)

Shaykh Anṣārī, Murtaḍā ibn Muḥammad Amīn. (1994–1995). Al-Makāsib [The Acquisitions]. Qom: World Congress on the Occasion of the Bicentennial of the Birth of Shaykh al-Aʿẓam Anṣārī. (in Arabic)

Sīstānī, ʿAlī. (1994–1995). Minhāj al-Ṣāliḥīn [The Path of the Righteous]. Qom: Office of Āyat Allāh al-ʿUẓmā Sayyed al-Sīstānī. (in Arabic)

Yazdī, Sayyed Muḥammad Kāẓim. (2000–2001). Al-ʿUrwah al-Wuthqā (maʿa Muḥashshī ʿIddat min al-Fuqahāʾ) [The Firmest Bond, with Annotations by Several Jurists]. Qom: Muʾassasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)